
С. І. Максимов

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків

Д. Ю. Кобринський

Київський національний університет внутрішніх справ, координатор програми
«Сучасна теорія права»

МІЖНАРОДНИЙ СЕМІНАР З ФІЛОСОФІЇ ПРАВА В КИЄВІ

26-29 вересня 2008 року в Києві відбувся міжнародний методологічний семінар «Філософія права як академічна дисципліна». Семінар був проведений як один з етапів реалізації проекту «Сучасна теорія права». Цей проект здійснюється під егідою Програми підтримки вищої освіти (HESP) Інституту відкритого суспільства (OSI) (Будапешт) у якості Регіонального семінару досконалого викладання (ReSET) з метою підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів.

Проект започаткований у 2007 році. З більш ніж 50 кандидатів було відібрано 20 учасників з 11 країн колишнього СРСР. За цей період відбулися три сесії, які пройшли в Росії (Москві та під Санкт-Петербургом). У якості лекторів були запрошені відомі фахівці теорії та філософії права з США, Польщі, Росії: Майкл Мур (Університет Ілінойса, США), Рас Шафер-Ландау (Університет Вісконсіна, США), Пьотр Бальцеревич (Варшавський університет, Польща), Андрій Поляков (Санкт-Петербурзький університет, Росія) та інші. Тематику цих сесій були: «Сучасні правові теорії: юридичний позитивізм, природне право та правовий прагматизм», «Вступ до англо-американської юриспруденції», «Засади та межі кримінального судочинства», «Давньоіндійська система права». Учасниками були розроблені нові види практичних занять з філософії права, спрямовані на розвиток навичок креативного та аналітичного мислення юристів: «Суд над судом», «Правовий статус філософії».

Зацікавлення проектом саме в Україні проявилось вже на його початку, коли більшість заявок на участь надійшла саме з України. Тому проведення семінару в Києві з запрошенням колег з українських вузів стало логічним продовженням діяльності проекту. Ще одним важелем для вибору місця проведення семінару стало привілейоване становище філософії права в Україні, де є можливість отримувати науковий ступінь з філософії права як з юридичних, так і з філософських наук.

Семінар відбувся за підтримки Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України та Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Запрошення взяти участь в

семінарі отримали такі знані фахівці, як академік АПрН М. В. Костицький, член-кореспондент АПрН П. М. Рабінович, професори В. Д. Бабкін, М. Г. Братасюк, В. П. Горбатенко, С.І.Максимов.

У програмі семінару було декілька відкритих лекцій провідних спеціалістів України і виступи учасників-викладачів теорії і філософії права з Азербайджану: Ф.С. Мехдієв (Баку), Росії: С.В.Моїсєєв (Новосибірськ), А.В.Махньова (Єкатерінбург), С.М.Касаткін (Самара), Т.Ю.Луцина (Іжевськ) та України: В.С.Бігун, О.Є.Болгов, Р.В.Губань, Д.Ю.Кобринський, Н.В.Кушаківа-Костицька, О.О.Маслак, І.М.Мухін, О.В.Павлишин, О.О.Скорина, О.М.Супруненко, В.М.Терлецький, (Київ), С.П.Погребняк (Харків), Д.А.Гудима (Львів), О.Е.Нікітченко (Одеса), О.М.Литвинов, О.І.Помніков (Луганськ), О.М.Тимохін (Сімферополь). Також відбулися презентації збірки «Проблеми філософії права» (Луганськ) і часопису «Проблеми філософії права», групові обговорення актуальних проблем філософії права як вузівської навчальної дисципліни та круглий стіл з підведення підсумків семінару.

26 вересня у пансіонаті «Пуща-Водиця», де проживали гості Києва, відбулося відкриття семінару, на якому з метою і завданнями семінару та проекту в цілому ознайомив учасників його координатор - Сергій Моїсєєв. Прочитана відкрита лекція професора П.М. Рабіновича (Львівський національний університет імені Івана Франка) «Праворозуміння як світоглядно-методологічна основа викладання філософії права». У лекції розглянені питання предметної визначеності філософії права та методичного забезпечення її викладання. Умовою подолання предметної невизначеності та «безмежності» філософії права, автор вбачає на шляху розуміння того, що є право. Тому головну увагу було приділено співставленню різних тлумачень тих явищ, які позначаються поняттям «право», і було запропоновано авторське розуміння права, як таких можливостей суб'єкта суспільного життя, які необхідні для задоволення потреб його існування і розвитку, об'єктивно обумовлених досягнутим рівнем розвитку суспільства, забезпечених відповідними

обов'язками інших суб'єктів суспільства і збалансованих з їх потребами. Предметною ж сферою філософії права було визнано гранично загальні закономірності тих явищ, які називаються правом. В лекції також було розкрито досвід застосування у процесі викладання філософії права у Львівському університеті проблемно-аналітичних завдань.

27 вересня в Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України та Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (вул. Трьохсвятительська, 4, Зал засідань Вченої ради, каб. 318) відбулася відкрита лекція академіка М.В. Костицького «*Затребуваність філософії права в теоретичній і практичній підготовці юристів*», в якій було зацентровано увагу на історичних і соціокультурних аспектах становлення філософії права в ХХ столітті та на сучасному етапі. Підкреслювалося, що потреба у філософії права, зокрема в навчанні юристів, пов'язується з запитом суспільства на фахівців з системною світоглядною підготовкою, яку і дозволяє дати саме філософія права, а в контексті подальшого утвердження ідеї верховенства права значимість філософсько-правової підготовки буде тільки зростати. У ході обговорення лекції були порушені організаційні та змістовні питання удосконалення філософсько-правової підготовки сучасних юристів, її особливе значення для діяльності суддів в умовах дії конституційного принципу верховенства права.

Робота семінару була продовжена в галереї «Мистецький курінь». Важливою подією стала доповідь професора С.І. Максимова (Національна юридична академія України, Харків) про ХХІ-ІІ Всесвітній конгрес Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії «Право і правові культури у 21-му столітті: відмінності та єдність», який відбувся 1-6 серпня 2007 року у м. Краків, Польща. У ній була звернена увага на основні проблеми сучасної філософії права, які обговорювалися на Конгресі: поняття права та правова аргументація, становлення єдиної європейської правової культури та європейська ідентичність, верховенство права, поширення правового плюралізму, мультикультуралізм та глобалізація, екзистенціальний вимір правових інститутів та інші. Також проінформовано, що наступний, ХХІV Всесвітній конгрес, буде присвячений темі «Глобальна гармонія та верховенство права» і відбудеться 15-20 вересня 2009 року у Пекіні, Китай (сайт конгресу: <http://www.chinalawsociety.com>).

В'ячеслав Бігун познайомив учасників зі спеціалізованим виданням – міжнародним часо-

писом «Проблеми філософії права». Олександр Литвинов презентував збірку наукових статей «Проблеми философии права», видану в Луганському державному університеті внутрішніх справ до 140-річчя з дня народження видатного російського філософа права та теоретика правової держави П.І.Новгородцева. У збірці представлені тексти науковців з України, Росії, Литви та Нідерландів, також у ній уперше опубліковано декілька листів П.І.Новгородцева до П.Б.Струве.

Після цього задля глибшого аналізу методологічних і методичних питань філософії права як вузівської дисципліни семінару були створені три групи, які обговорювали проблеми предмета філософії права (1), структури одноіменної навчальної дисципліни (2) та методики її викладання (3).

У дискусії про *предмет філософії права* було висловлено низку цікавих міркувань. Зокрема, думка про те, що філософсько-правове дослідження відрізняється від теоретико-правового не предметом, а методом (С.І.Максимов). Крім цього учасники озвучили і обстоювали ще декілька традиційних і оригінальних підходів до проблеми. Підсумовуючи жваве обговорення, Олег Помніков запропонував використовувати в якості робочого таке визначення: «філософія права – це метатеоретична (по відношенню до всієї сукупності науково-юридичних знань) наукова і учбова дисципліна, покликана виявити сутність права, його місце в структурі людського буття, основні тенденції та закономірності його історичного розвитку і функціонування в суспільстві, обґрунтувати значення фундаментальних юридичних понять і категорій, а також шляхом розвитку навичок критичної рефлексії, сприяти формуванню правової культури студентів».

Обговорення проблеми *структури філософії права* виявило багатоваріантність структурування навчального курсу, але й показало, що жодне з них не може бути взято за основу без принципових уточнень або доповнень. На думку учасників обговорення, логічним було б виокремити в структурі навчального курсу два змістових блоки (модулі). Зокрема, це можна було б зробити за аналогією із законодавством, де виділені загальна та особлива частини (С. Погребняк).

До складу теоретичного (теоретико-історичного) блоку міг би увійти розділ про предмет філософії права, в якому би висвітлювалися основні позиції щодо цієї проблеми, розділ, присвячений проблемам методології права, історико-філософський розділ, а також розділи, які б репрезентували основні галузі філософсько-правового знання - правову онтологію, епістемологію, аксіологію та антропологію. Практичний

блок міг би охопити розділи, присвячені основним проблемам правотворчості та правореалізації, а також галузеві проблеми, зокрема, пов'язані зі специфікою конкретного вузу (О.Павлишин). У цілому така структура відповідає існуючим навчальним посібникам і могла б, з певними корекціями, бути прийнята за основу багатьма спеціалістами.

Група, яка зосередилася на проблематиці *методики викладання*, також зробила цікаві пропозиції щодо вдосконалення філософсько-правової освіти.

З основних педагогічних завдань: навчання, виховання та розвиток, у сучасному викладанні філософії права, на думку Д.Кобринського, треба зосередитися на навчанні та розвиткові. Зміст навчання, як зазначила А.Махньова, має корелювати з філософією, яка має довгу вузівську історію. І тут однією з головних складових має бути історико-філософська частина і напрацьовані у викладанні саме історії філософії герменевтичні, інтерпретаційні та інші методики.

Філософія права є фактично єдиною дисципліною, з тих, що викладаються юристам, яка може допомогти майбутнім фахівцям у розвитку критичного й абстрактного мислення, рефлексивних здібностей, і тому вона має акцентувати увагу на реалізації цих завдань. Олександр Маслак зазначив необхідність індивідуалізації у процесі викладання філософії права. Він підтримав думку В.С. Бігуна про необхідність спрямовувати дослідницькі та педагогічні зусилля філософів-правознавців на розв'язання практичних проблем і задач.

О. Литвинов розповів про розроблену ним систему роботи на семінарах (ауто-семінар за рейтинговою системою), яка значно активізує пізнавальну діяльність усіх без виключення присутніх на занятті і дозволяє уникнути суб'єктивності при оцінюванні рівня знань.

28 вересня під час прогулянки по Дніпру на теплоході «Еней» учасникам прочитана лекція к.і.н. І.В.Турова (Інститут політичних і етнографічних досліджень НАН України) «Близькосхідне право Античної доби». Аналізувалися формування специфічної єврейської системи праворозуміння, яка базувалася на текстах Тори, Танаха та Талмуду, а також єврейської судової та арбітражної практики. В ході обговорення лекції лектором і учасниками були проведені цікаві паралелі між давніми та сучасними способами прийняття правових рішень.

Далі в програмі семінару були виступи учасників, тематично розділені на три секційні засідання. Перше, що мало назву: «**Методологічні і методичні аспекти філософії права**», відкрила Ольга Скорина. У доповіді «Значення філософії

права для становлення професійної культури юриста» вона зазначила, що саме філософський підхід надає можливості всебічного та цілісного осмислення правових явищ. Крім того, філософія права дає можливості розвинути самостійне мислення студентів-правознавців, допомагає розумінню сутності права, місця і ролі права в житті суспільства. У зв'язку з цим, відзначила доповідач, викликає занепокоєння практика «викреслення» дисципліни «філософія права» з навчальних планів юридичних факультетів деяких вузів України.

О. Скорина: «Значення філософії права для формування професійної культури юриста»

Сьогодні випускнику-юристу для того, щоби зайняти гідне місце на ринку праці, вже не достатньо досконало засвоїти чинне законодавство і використовувати вузькопрофесійний юридичний підхід до дослідження правових явищ. Аби стати справді висококваліфікованим фахівцем з правознавства, навчитися ефективно розв'язувати актуальні проблеми і завдання, необхідно навчитися виявляти сутність правових явищ, осмислювати й осягати їхні внутрішні причини. Саме філософський підхід дає всебічне, цілісне осмислення правових явищ. Ознайомитися із засадничими філософсько-правовими ідеями й концепціями студент-юрист може лише завдяки курсу з філософії права, в рамках якого він у тій чи іншій мірі звертається до класичної філософсько-правової спадщини вітчизняних і зарубіжних авторів, має можливість переосмислити та зробити відповідні висновки.

Філософське осягнення виникнення та сутності права, його зв'язку з мораллю, політикою, економікою і релігією не втратило своєї актуальності і в наш час.

Філософія права допомагає студентові передусім розвивати самостійне мислення, робити правильні висновки, розуміти функцію права в сучасному суспільстві. Вона збагачує поняттєвий апарат майбутнього фахівця-правознавця, сприяє формуванню в нього цілісного уявлення про місце і роль в системі правових категорій таких філософсько-правових понять, як суб'єктивне й об'єктивне право, моральність, свобода, відповідальність, суспільно-правовий ідеал, природне право тощо.

Водночас правильне розуміння правознавцем сутності права, місця і ролі права в житті суспільства, його всебічне і комплексне вивчення, дозволяє виявляти і досліджувати панівні тенденції в сучасній правовій науці, осмислювати й ефективно розв'язувати більшість актуальних питань, які виникають на сучасному етапі розвитку су-

пільства, що, в свою чергу, сприяє формуванню громадянського суспільства і правової держави.

В зв'язку з цим не може не викликати занепокоєння дедалі сильніша тенденція до скорочення аудиторних годин, відведених для читання курсу з філософії права, а також практика «викреслювання» дисципліни «Філософія права» з навчальних планів юридичних вузів України.

Анастасія Махньова з Єкатеринбурга познайомила учасників з викладанням філософії права студентам-філософам.

А. В. Махньова (асистент філософського факультету Уральського державного університету ім. О. М. Горького): «Специфіка викладання філософсько-правових дисциплін для студентів філософського факультету, що навчаються за спеціалізацією «Філософія права»

В Уральському державному університеті ім. О. М. Горького (Єкатеринбург, Росія) філософсько-правові дисципліни викладаються студентам філософського факультету в рамках навчання за спеціалізацією «Філософія права»

Вивченню цих дисциплін передують знайомство студентів з основами філософських і правових знань в межах загальнопрофесійних та загальних соціальних курсів, зокрема: «Онтологія», «Теорія пізнання», «Соціальна філософія», «Філософська антропологія», «Філософія і методологія науки», «Історія зарубіжної філософії», «Історія вітчизняної філософії», «Правознавство». Викладання спеціальних дисциплін з філософії права починається на 3 курсі, коли студенти вже досягли достатнього рівня філософської підготовки, щоб вивчати предмет і структуру філософії права, місце філософії права в системі філософського і правничого знання, специфіку методологічних підходів у філософсько-правовому дослідженні, задачі філософії права.

В межах підготовки студентів за спеціалізацією «Філософія права» читається близько 20 спеціальних дисциплін, що включають як загальні філософсько-правові дисципліни («Вступ до філософії права», цикл курсів з історії філософсько-правової думки), так і дисципліни, що досліджують окремі філософсько-правові питання. У цілому, спецкурси дозволяють студентам ознайомитися з плюралістичністю підходів у філософії права, в тому числі з плюралізмом у розумінні її предмету і задач, дослідницького інструментарія. Зокрема, на факультеті представлений як аналітичний філософсько-правовий дискурс (присвячений логічному аналізу і тлумаченню основних юридичних понять), так і нормативна філософія права

(критика і оцінка функціонування правових явищ, розробка способів їх реформування і розвитку).

У якості прикладу останнього можна навести спецкурс «Інтелектуальна власність: досвід філософсько-правового дослідження» (автор А. В. Махньова). Даний спецкурс пропонується студентам як один з можливих підходів до розуміння предмету і специфіки філософії права та як один з прикладів спеціального філософсько-правового дослідження. Зміст спецкурсу формують питання:

критика права інтелектуальної власності з позиції соціальних, гуманітарних наук і філософії, оцінка юридичного інституту у порівнянні з існуючими науковими практиками (наприклад, оцінка категоріального апарата юридичної науки і законодавчої термінології, аналіз справедливості судової практики);

розробка умов для соціальної легітимізації норм права інтелектуальної власності (наприклад, розробка меж — «загальної міри» — охорони майнових прав авторів);

евристичний потенціал осмислення конкретно-наукових проблем задля розвитку філософії права, постановки проблем для філософського дискурсу у праві (наприклад, проблеми критерія творчості в авторському праві або проблеми класифікації охороноздатних елементів твору, вирішення яких неможливе в рамках тільки юридичної догматики);

кооперація пізнавальних функцій філософії і юриспруденції при визначенні дослідницьких проблем і задач та емпіричної бази правового дослідження;

евристична роль філософії права в розвитку окремих юридичних наук.

Тетяна Луціна («Актуалізація політичного в межах курсу «Філософія права»), розмірковуючи про місце філософії права в системі соціально-гуманітарного циклу дисциплін, відзначила, що цей курс іманентно вже містить в собі певну ідейну передвизначеність. Силою своєї специфіки він спрямований на формування не тільки професійних якостей юриста, але й активної громадянської позиції.

Т. Луціна (Іжевськ, Удмуртія, Росія): «Актуалізація політичного в рамках курсу «Філософія права»»

Гуманітарне знання, завдяки специфіці об'єкту наукового інтересу, в значній мірі пов'язане зі сферою політики. Дослідження суспільства передбачає звернення до тих проблем, які хвилюють сучасників і які знаходять своє віддзеркалення в політичних процесах і явищах. Водночас

сама особа дослідника підпадає під вплив політичних цінностей, орієнтацій і, можливо, навіть стереотипів сприйняття дійсності.

Традиційний взаємовплив суспільних наук і політики є особливо помітним в даний час. Сучасний етап суспільного розвитку, як зазначають дослідники, характеризується посиленням політичних аспектів в житті окремого індивіда, соціальних груп і інститутів. У цих умовах вища освіта, як один з провідних елементів у процесі соціалізації особи, також має безпосереднє відношення до політики. З одного боку, держава виступає гарантом якості освіти відповідно кваліфікації, вказаній в дипломі. Ця функція забезпечується за допомогою формування державних освітніх стандартів, а також механізмами ліцензування і акредитації освітніх установ. З іншого - реформи освіти в Росії передбачають встановлення значно тісніших, ніж сьогодні, взаємозв'язки освіти і бізнесу. Ідеться вже не лише про соціальне партнерство, але і пряму залежність вмісту освітнього процесу від потреб потенційних працедавців.

У цих умовах постає питання про необхідність вибору теоретичних, філософських дисциплін та їх змісту для формування професійних компетенцій не лише з точки зору чиновників від освіти, але і з позиції керівників тих організацій і підприємств, куди підуть працювати випускники вищих учбових закладів. У державних стандартах за спеціальностями і напрямками, пов'язаними з юриспруденцією, «Філософія права» як дисципліна, що є обов'язковою, відсутня.

Це дає викладачеві підстави підійти до структури і вмісту курсу досить вільно, формально обмежуючись переліком професійних компетенцій.

Філософія права серед інших розділів філософського знання посідає особливе місце, близьке до філософії політики. Питання взаємин права з владою, справедливістю, законом, мораллю передбачають відсилання до певної політичної платформи, представленої більшою або меншою мірою.

«Філософія права» є самостійною навчальною дисципліною зі своїми методичними завданнями, принципами і водночас присутня у вигляді окремих елементів у ряді основних і спеціальних курсів по широкому спектру гуманітарних спеціальностей і напрямів.

Хотілося б відзначити ряд методичних прийомів, які використовуються при викладанні курсу і визначаються його специфікою. Перш за все, звертає на себе увагу провідний принцип побудови курсу. Це орієнтація або на історію філософсько-правової думки, або акцент на ключові проблеми філософії права.

У першому випадку звернення до ідей різних мислителів дозволяє показати диференційованість походів до тих або інших питань, виявити спірні пункти, що стимулюватимуть дискусії серед студентів, розглянути еволюцію поглядів щодо окремих тем, показавши історичне місце тих або інших ідей і їх затребуваності в даний час. При цьому велике значення матиме соціально-економічна та політична зумовленість їх виникнення й актуальності.

У другому – яскравіше виявляється особиста позиція викладача, оскільки йому необхідно розкрити характер предмета, глибоко занурюючись в систему визначень, аргументації і прикладів, що, як правило, відображають одну точку зору, близькі до одного дослідницького підходу.

Можливий і змішаний принцип з різним співвідношенням компонентів. Але, так або інакше, в тій або іншій мірі або через прихильність до якогось підходу, який можна співвіднести з ідейно-політичними установками (2-й випадок), або через суб'єктивну тенденційність підбору думок філософів (1-й випадок) у курсі знаходять вираження політичні пріоритети викладача.

Наприклад, прибічник ліберальних ідей говоритиме про проблеми права і свободи, звертаючись, перш за все, до ідей Джона Локка, утилітаристів, Ісайї Берліна, Фрідріха фон Хайека. Справді, завдяки цим та іншим лібералам дана проблематика придбала не лише розгорнуте теоретичне обґрунтування, але і практичне застосування, що знайшло вираження в позитивному праві.

Проте, тема свободи не менш важлива в концепціях соціалістичного і комуністичного напрямів, які немов би дискредитували себе в очах світової громадськості через невдалу спробу втілення в дійсність, але є досить впливовими в тому числі і у викладацькому середовищі.

Крім цього, викладання курсу «Філософія права» розгортається довкола декількох ключових проблем. Залежно від того, які теми будуть обрані як пріоритетні, також залежить, як студент побачить основну проблематику предмету і як визначить і інтерпретує їх для себе в майбутній професійній діяльності.

Важливим чинником при формуванні умінь і навичок фахівця є вибір форм навчання. Традиційно в курсі поєднуються лекції, семінари і письмові (більш або менш творчі) роботи. За допомогою звернення до дискусії викладач також проявляє свою ідейно-політичну позицію. По-перше, він формує перелік літератури, що рекомендується для засвоєння курсу, по-друге, організує сам діалог, модеруючи хід обговорення. Виявляється ця позиція, наприклад, як толерант-

не (або нетерпиме) ставлення до чужих ідеологічних преференцій.

Однією із загально визнаних проблем вищої школи є часто критикована працедавцями відірваність освіти від практики. Ось чому можна говорити про виділення в курсі двох складових: теорія і приклади з судової практики. Курс дозволяє навчити студента осягати суть того або іншого судового рішення. Тут політична складова проявляється вже не на рівні ідеології, а у вигляді підходу до системи діяльності судової гілки влади.

Отже, курс «Філософія права», завдяки належності до гуманітарних дисциплін, іманентно вже містить у собі якусь ідейну передзаданість. Водночас, завдяки своїй специфіці, він спрямований на формування не лише професійних якостей юриста, але й активної громадянської позиції.

Тематику роздумів колеги з Іжевська підтримала Олена Нікітченко. На її думку, філософія права є також фактором формування внутрішньої свободи особистості (зокрема, фахівця-правознавця), бо філософія права в контексті сучасного філософського дискурсу є філософією свободи. Одним із зовнішніх проявів свободи особистості виступає академічна свобода, яка за своєю сутністю є реалізацією свободи наукової творчості. Отже, сучасний етап розвитку філософсько-правової науки змістовно корелює з домінуючими тенденціями у сфері європейської освіти.

О. Е. Нікітченко (старший викладач кафедри філософії Одеської національної юридичної академії): «Філософія права й академічна свобода»

І «академічна свобода» і «філософія права» в філософському контексті можуть бути осмислені і як самостійні поняття, і в діалектичному взаємозв'язку. У даній доповіді ми акцентуватимемо увагу лише на одному аспекті їх взаємовідносин – через категорію «свободи».

Історично академічна свобода передувала виділенню філософії права як окремої філософсько-правова дисципліна, але зміцнення усвідомлення необхідності академічної свободи в європейських університетах є наслідком розвитку філософсько-правової рефлексії.

Розмірковуючи про перспективи розвитку філософії права в нашій країні, ми можемо спиратися на досвід тих країн, де феномен академічної свободи може розумітися і як результат європейської правотворчості, а філософія права виступати методологією правотворчості, проте наявність «філософії права» в переліку академіч-

них дисциплін є лише одним із наслідків розвитку академічної свободи.

Академічна свобода за своєю сутністю є реалізацією свободи наукової творчості, а філософія права в контексті сучасного філософського дискурсу – філософією свободи.

Філософія права є також і важливим чинником формування внутрішньої свободи особи (правознавця, перш за все), а одним із зовнішніх проявів цієї свободи виступає саме академічна свобода.

У даний час і академічна свобода, і філософія права як академічна дисципліна відповідають на виклики глобалізації та модернізації, стверджують свою необхідність і значимість у світі, де «свобода», «філософія» і «право» витлумачуються в дусі постмодернізму.

Сергій Моїсєєв у своєму виступі проаналізував відмітності викладання філософії права на пострадянському просторі та в США. В американських вузах, як зазначив дослідник, застосовуються ефективні методики, в основі яких – самостійна робота студентів, в першу чергу – критичний аналіз джерел, як філософських текстів, так і правових документів.

Олег Павлишин присвятив свій виступ проблемі структурування курсу філософії права.

О. Павлишин: «Структура філософії права як навчальної дисципліни»

Павлишин О.В., кандидат юридичних наук, старший викладач Київського національного університету внутрішніх справ

Як відзначив один із учасників міжнародного методологічного семінару «Філософія права як академічна дисципліна» (м. Київ, 26-29 вересня 2008 р.), О.І. Помніков, іноді варто зупинитись і подивитись назад, щоб усвідомити, що зроблено та визначити вихідні позиції для наступного пошуку. Очевидно, для сучасної філософії права пострадянського зразка такий час настав.

У силу того, що ця дисципліна у радянських навчальних закладах не викладалась, а наукові розробки у сфері теорії права будувалися на цілком визначеному й однозначному базисі ленінської та сталінської інтерпретації марксистської філософії і не передбачали звернення до світового досвіду досліджень у галузі філософії та сучасної теорії права, після розпаду СРСР і утворення нових незалежних республік на його теренах філософію права почали вивчати й викладати в руслі різних традицій та підходів до її розуміння. Цей факт підтверджує наявність різноманітних за змістом навчальних посібників, у яких, по суті, відрізняється не лише навчальна програма

(основа будь-якого навчального курсу), але і, власне, підхід до розгляду тих чи інших проблем. Ліберальність наукового пошуку в цій галузі упродовж першого десятиліття бурхливого розвитку «відродженої» філософії права в Україні характеризує позитивний ефект від подібного стану речей, однак очевидно, що на сьогодні ситуація навколо викладання і вивчення філософії права у вищих навчальних закладах, які готують правознавців, потребує уваги й осмислення.

Усім відомо - в різних університетах України та інших країн на пострадянському просторі вивчають зовсім різну філософію права не лише в сенсі методології та методики, підходів і висновків (що є, на наш погляд, безумовною перевагою і навіть невід'ємною важливою особливістю цієї дисципліни), але в сенсі змісту та предметної спрямованості курсу, що не дозволяє зіставити знання випускників різних вузів. На наш погляд, це не впливає на розвиток філософії права (та й усієї системи правового знання, вершиною якого вона є) позитивно, тому в нашій державі цю ситуацію слід поступово змінювати.

Очевидно, не йдеться про будь-яке обмеження філософії права чи адміністрування дискусії навколо її фундаментальних питань, чи тотальну уніфікацію змісту навчальних курсів, або про те, щоб окреслити певні кордони філософсько-правового дискурсу (та це і навряд чи можливо), однак, передусім, про визначення кола проблем, які повинні бути розглянуті у відповідному навчальному курсі, щоб юристи з різних міст та навчальних закладів працювали в одному смислового універсумі, адекватно розуміли одне одного.

Подібна навчальна програма, визначаючи орієнтовне коло проблем, рекомендованих для вивчення, послужила б тим смисловим стрижнем, навколо якого б будувалася філософія права як навчальна дисципліна у нашій державі, а в перспективі (враховуючи передовий досвід України у наукових дослідженнях з філософії права) – і в інших країнах-республіках колишнього СРСР, що, без сумніву, лише б сприяло розвитку цієї важливої галузі знань на пострадянському просторі та збагаченню скарбниці світової філософсько-правової думки.

Як цього досягнути – питання складне і потребує детального вивчення, втім, на нашу думку, не варто чекати, поки уніфікована навчальна програма потрапить до навчальних закладів без їхньої участі та погодження. Видається, що прийшов час розпочати фахову дискусію щодо цього кола питань і проблем. Адже якою б плюралістичною не була філософія права як наука (хоча окремі фахівці висловлюють і тут зауваження

щодо тематики робіт, які захищаються останнім часом), це, безсумнівно, не повинно позбавляти філософію права як навчальну дисципліну визначеності і, до певної міри, навіть суворості, логічної стрункості та змістовної єдності.

У певному сенсі можна погодитись із думкою С.І. Максимова, що філософсько-правове дослідження відрізняється від теоретико-правового насамперед не предметом, а методом, і в такому разі необхідно зосередити увагу не стільки на визначенні предметного поля філософії права, скільки на виборі різних методологічних підходів і систем. Разом з тим, цікавою видається і пропозиція О.І. Помнікова, ґрунтуючись на функціональному підході, визначити, які основні цілі переслідує викладання філософії права в системі підготовки юристів, і, виходячи з цього, розв'язати проблему предметного наповнення даної дисципліни.

На нашу думку, це завдання допоможе вирішити також структурування навчального курсу, в якому слід врахувати основні досягнення світової думки в галузі філософії права, досягнення української дореволюційної традиції філософсько-правових досліджень та напрацювання сучасних вітчизняних і російських науковців. Подібне структурування неодноразово здійснювалось авторами різних навчальних видань, проте жодне з них не може бути взято за основу без певних уточнень або доповнень.

Зазвичай за основу навчального курсу береться історико-філософська частина та теоретичний аналіз основних проблем права, способів його пізнання, обґрунтування та критики. Останнім часом, як у світі, так і в нашій країні, спостерігається переорієнтація філософсько-правових досліджень у практичну площину, спрямування філософсько-правової науки, яка має потужний теоретичний і методологічний потенціал, на розв'язання конкретних проблем юридичної теорії і практики. Як відзначив В.С. Бігун, філософію права на сучасному етапі її розвитку слід спрямовувати на вирішення практичних питань і задач. На підставі вищезазначеного, вважаємо доцільним виділення окремого розділу філософсько-правових досліджень практично-прикладного характеру. Подібний розподіл на теоретичний і прикладний розділи, за доречним зауваженням С.П. Погребняка, з певною частиною умовності можна порівняти з виділенням у законодавстві загальної та особливої частини.

Отже, логічно було б виділити у структурі філософії права як навчальної дисципліни чотири основні змістові блоки (модулі): інституційно-методологічний, історичний, загальнотеоретичний і прикладний. За такого підходу до структу-

ризації інтеграція навчального матеріалу здійснюється за тим принципом, що студент спочатку знайомиться з предметом і дисциплінарною специфікою філософії права й освоює методологію і категоріальний апарат цієї науки, потім знайомиться з історичним розвитком уявлень про право і розглядає сучасний стан філософсько-правового дискурсу, згодом – отримує уявлення про зміст фундаментальних проблем права з точки зору теорії (тут відбувається кристалізація основних підходів до розгляду конституюючих феноменів правової реальності), а на закінчення курсу – аналізує сучасні правові проблеми з точки зору опрацьованих підходів і знаходить варіанти їх вирішення в сучасному світі з урахуванням реального стану речей у політиці, економіці, культурі в цілому.

При такому підході інституційно-методологічний блок (модуль) може містити проблеми предмету та дисциплінарної специфіки філософії права, методології та категоріального апарату цієї науки, її позиціонування в системі філософського та юридичного знання, міжпредметних зв'язків філософії права.

Історичний блок (модуль) може охоплювати основні етапи розвитку філософсько-правової думки від давнини і до сьогодення, огляд філософсько-правових ідей у творчій спадщині вітчизняних мислителів, найбільш розвинені сучасні філософсько-правові концепції, школи, теорії та підходи, детальний аналіз поглядів відомих філософів права новітнього періоду.

Загальнотеоретичний блок (модуль) міг би об'єднати основні теоретичні досягнення філософсько-правової науки за галузями, що традиційно виділяються в її структурі, зокрема, в ньому могли б знайти відображення ключові проблеми правової онтології, правової гносеології (епістемології), правової аксіології та правової антропології.

Нарешті, прикладний блок (модуль) містив би у своєму складі теми, в яких би здійснювався критичний аналіз актуальних проблем юридичної теорії та практики (як загального, так і галузевого характеру, що безпосередньо пов'язані зі специфікою та спеціалізацією вищого навчального закладу) з урахуванням останніх досягнень у галузі філософії права.

Очевидно, що багато практичних проблем, які потребують комплексного дослідження і звернення до філософсько-правових знань і концептів, знаходять відображення як у методології, так і в історії філософії права, а також основних галузях філософсько-правової теорії, водночас ми вважаємо це не недоліком, а перевагою пропоно-

ваного підходу до структуризації курсу філософії права, оскільки це дозволить максимально повно відобразити її проблематику.

У цілому така структура відповідає існуючим навчальним виданням і з певними корективами могла б бути прийнята багатьма спеціалістами за основу. Наступним кроком було б фахове обговорення проблематики, яка формує відповідні розділи курсу філософії права, на наукових конференціях, методологічних семінарах, «круглих столах», сторінках спеціалізованої наукової періодики, а також у педагогічних і науково-дослідних колективах з метою формування базової навчальної програми курсу, з якої кожен навчальний заклад міг би в майбутньому обирати розділи в тому обсязі, який відповідає його профілю та потребам.

Оксана Клименко ознайомила присутніх з формуванням електронних каталогів та фондів філософсько-правової літератури українських бібліотек, перш за все Національної бібліотеки АН України ім.В.І.Вернадського. Було констатовано, що поповнення цих фондів йде досить повільно.

Під час засідання другої секції, **«Історико-філософські аспекти філософії права»** Олександр Литвинов у доповіді «Історія філософії права як філософія права» розвинув тезу про необхідність осягнення історії філософсько-правової думки майбутніми юристами, особливо підкреслив значення періоду Нового часу, оскільки сучасний правовий та політичний дискурс в Україні та інших країнах пострадянського простору розгортається в термінології (категоріях) саме досягнень цього періоду. Було привернено увагу до проблеми незадовільного засвоєння юристами-дослідниками - представниками галузевих юридичних спеціальностей - сучасних методів дослідження суспільства та права, що призводить до надто спрощеного осмислення ними соціальної дійсності та редукування складних реальних процесів до досить примітивних схем. Останнє негативно впливає на діяльність правоохоронних і судових органів.

Литвинов О.М., кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент (Луганськ) у доповіді **«Історія філософії права як філософія права»** висловив та обґрунтував тезу про необхідність осягнення історії філософсько-правової думки майбутніми юристами, особливо підкреслив значення періоду Нового часу, оскільки сучасний правовий та політичний дискурс в Україні та інших країнах пострадянського простору в термінології (категоріях) саме досягнень цього періоду. Було привернено увагу до проблеми незадовільного засвоєння юристами-дослідниками - представниками галузевих юри-

дичних спеціальностей – сучасних методів дослідження конкретних питань організації та регулювання соціального життя, питань загальносоціальної значущості, що призводить до спрощення як постановки самих питань, так і до редукування складних реальних процесів до досить примітивних схем. Останнє досить негативно впливає на діяльність правоохоронних органів і правосуддя.

Олег Помніков говорив про подолання позитивістських тенденцій у філософії права та про відродження інтересу до природно-правових концепцій праворозуміння. На його думку, багато евристичних ідей щодо сучасного осмислення права можна віднайти в творчості Аристотеля. Багато із застосованих Аристотелем аргументів, зокрема пов'язаних з обґрунтуванням політичної природи людини, визначенням політики як вищої форми спілкування тощо, можуть і сьогодні бути взяті на озброєння прибічниками ідеї природного права. По-друге, зацікавлення Аристотелем пов'язане з особливим типом раціональності, раціональності моральної. По-третє, аристотелівська практична філософія, зокрема його вчення про справедливість, дають ключі до подолання дуалізму цінності та факту.

**О. І. Помніков (викладач кафедри філософії права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка):
«До питання про визначення предмета філософії права»**

Характерною особливістю сучасного стану філософії права на пострадянському науковому й освітньому просторі є відсутність єдиного, такого, що поділялося б усіма фахівцями з цієї галузі або хоча б переважною більшістю з них, визначення предмета цієї дисципліни. Наприклад, Л.В. Петрова вважає, що предметом філософії права є «ідея права – поняття права та його втілення». В.В. Шкода предметом філософії права називає культурні засади права і самої людини, яка вивчається крізь призму права. Ю.В. Тихонравов стверджує, що «філософія права є вченням про сенс права, тобто про те, в результаті яких універсальних причин і заради яких універсальних цілей людина встановлює право». В.С. Нерсисянц у своїх дослідженнях виходив із того, що «предмет філософії права – це право і закон у їх розрізненні, співвідношенні та шуканій єдності». Г.І. Іконнікова і В.П. Ляшенко обґрунтовують тезу, що філософія права – це філософська дисципліна, яка досліджує «найбільш загальні принципи взаємодії повсякденної реальності людини з системним світом, усеза-

гальні принципи існування, свідомості та перетворення правової реальності».

З погляду завдань наукового пізнання існування різних позицій щодо визначення предмета певної дисципліни є скоріше позитивною ознакою, ніж негативною, оскільки свідчить про широту «дослідницького поля», наявність різних, у тому числі й оригінальних, підходів до вивчення її основних питань, застосування різних методик, науково-дослідницьких програм тощо, й може вважатися закономірним виразом притаманного сучасній науці ідейного, ціннісного та методологічного плюралізму. Однак з погляду завдань освітньої діяльності таке розмаїття позицій обертається серйозною проблемою, оскільки перешкоджає встановленню стандартних вимог щодо обсягу та змісту навчальних курсів, розробленню загальних для різних ВНЗ тематичних планів і навчальних програм, виробленню універсальних вимог щодо знань, умінь і навичок, якими повинні оволодіти студенти (курсанти, слухачі) в результаті вивчення даної дисципліни. Урешті-решт відсутність єдиного розуміння предмета, а отже, відсутність єдності щодо мети, змісту, обсягу й основних завдань навчальної дисципліни «філософія права» суттєво перешкоджає мобільності студентів і викладачів, ставить під сумнів еквівалентність дипломів, отриманих у різних навчальних закладах, що суперечить принципам європейської освіти, закріпленим у Болонській декларації.

Одним із можливих шляхів «зняття» означеної проблеми, на наш погляд, могло б стати визначення предмета філософії права на основі функціонального підходу.

Беручи до уваги те, що філософія права (з чим погоджується переважна більшість дослідників): 1) характеризується більш високим, у порівнянні з конкретними юридичними науками, рівнем теоретичного узагальнення; 2) являє собою форму критичної рефлексії над правом як соціальним феноменом і різними його аспектами; 3) ставить перед собою завдання: виявити онтологічні та логічні зв'язки права з іншими соціальними явищами; встановити найбільш загальні закономірності розвитку права в контексті культурно-історичного процесу; розкрити суть засадничих для юриспруденції понять і категорій (таких, як «право», «закон», «провина», «відповідальність», «справедливість» тощо), а також 4) реалізувати в процесі свого вивчення ряд функцій, найбільш важливими з яких є пізнавальна, методологічна, аксіологічна, світоглядна і виховна, ми вважаємо за можливе використовувати як робоче таке визначення: «Філософія права – це метатеоретична (відносно всієї сукупності на-

уково-юридичних знань) наукова і навчальна дисципліна, покликана виявити сутність права, його місце у структурі людського буття, основні тенденції та закономірності його історичного розвитку і функціонування в суспільстві, обґрунтувати значення фундаментальних юридичних понять і категорій, а також, шляхом розвитку навичок критичної рефлексії, сприяти формуванню правової культури студентів».

Олександр Тимохін зосередився на герменевтичних підходах у філософії права, які можуть бути використані як у дослідницькій, так і педагогічній практиці.

Олександр Маслак звернув увагу на становище природно-правових теорій після постмодерну. На початку ХХІ століття завдяки постмодерністській філософії усталилося уявлення про принципову концептуальну «плюралістичність» у філософії загалом, і філософії права зокрема. Однак, деякою мірою, така «плюралістичність», зокрема у процедурних концепціях природного права, що відмовилися від уявлення про універсальні засади обґрунтування природного права і замінили їх концептами «внутрішньої моралі права» і т.п., спричиняється деякою мірою до «релятивізації» ідеї природного права. Розв'язати проблему «релятивізації» природного права, за твердженням автора, має «пост-постмодерна» філософія права, перед якою відкривається кілька перспектив розвитку: 1) повернення до до-модерних класичних доктрин природного права; 2) розвиток модерних «субстанційних» доктрин природного права; 3) створення принципово нової моделі обґрунтування природного права

**О. Маслак (викладач кафедри філософії права і юридичної логіки Київського національного університету внутрішніх справ):
«Філософія права після постмодерну»**

Процеси відродження ідеї природного права на Заході відбувалися майже одночасно із процесами занепаду класичних філософських доктрин епохи Модерну. Із 1940-50х років ідея природного права набувала все більшої популярності як в західноєвропейських, так і американських правознавчих колах. Дискусія про природне право між Л. Фулером і Г.Л.А. Гартом дала початок формуванню нової парадигми обґрунтування природного права. Зокрема, концепції природного права «зі змінним змістом», сформульовані у другій половині ХХ ст., з деякими застереженнями, можна назвати «постмодерністичними». Так, наприклад, «динамічна» інтерпретація природного права Дж. Вайлда, висунена ще 1953 році, цілком

руйнує усталену класичну «субстанційну» теорію природного права, яка бере початок у концепціях Аристотеля і Томи Аквінського і набула розвитку у філософії права Модерну. Певною мірою «постмодерний» мають психологічна теорія природного права Е.Кана і антропологічна теорія Ф. Нортропа. Можна сказати, що більшість концепцій природного права, що постали у другій половині ХХ століття виконували «деконструюючу» функцію стосовно класичних і модерних теорій природного права. Хоча, варто визнати, представники найбільш «постмодерного» напрямку у філософії права – «критичних правничих студій», докладно не займалися природноправовою проблематикою.

На початку ХХІ століття завдяки постмодерністській філософії усталилося уявлення про принципову концептуальну «плюралістичність» у філософії загалом, і філософії права зокрема. Однак деякою мірою така «плюралістичність», зокрема у процедуральних концепціях природного права, що відмовилися від уявлення про універсальні засади обґрунтування природного права і замінили їх концептами «внутрішньої моралі права» і т.п., спричиняється деякою мірою до «релятивізації» ідеї природного права. Вирішити проблему «релятивізації» природного права має «пост-постмодерна» філософія права, перед якою відкривається кілька перспектив розвитку: 1) повернення до до-модерних класичних доктрин природного права; 2) розвиток модерних «субстанційних» доктрин природного права; 3) створення якоїсь принципово нової моделі обґрунтування природного права.

На думку Фархада Мехдієва («Недостатність і ерозія класичних теорій права до початку 21-го століття»), такі важливі принципи, як справедливість, рівність, свобода, суспільні інтереси, правова стабільність, суспільна мораль не мають загальноприйнятого визначення та тлумачення. Це призводить до суб'єктивізму в їх застосуванні. Вихід автор вбачає у зосередженні на концепті прав людини. Теорії природного права, в яких знаходять своє джерело природні права людини, як вважає автор, мають бути переформульовані в світлі прав людини разом зі збереженням суспільного порядку та спільних інтересів.

Фархад Мехдієв (юридичний факультет, університет «Кавказ», Баку, Азербайджан): «Недостатність і ерозія класичних теорій права до початку 21-го століття»

Друга половина 20-го та початок 21-го століття відзначаються зростаючим авторитаризмом

держави. Зміна політики держави від ліберальної до соціальної призвела до того, що держава стала більше втручатися як в економічне, так і у соціальне життя. Позитивне право було механізмом, за допомогою якого держава втілювала в життя свою політику. Суди нижньої інстанції буквально підпорядковані позитивному праву. Це призводить до того, що іноді принципи справедливості, наприклад, порушуються, і не завжди вищі суди, апелюючи до загальних принципів права, відновлюють справедливість у судочинстві. Це, в свою чергу, призводить до порушення принципу справедливого судочинства, в тому числі і прав людини. Не випадково теорія прав людини мала такий сильний розвиток саме в другій половині 20-го століття. Класична теорія та розуміння права не могла перешкоджати такому потужному натиску позитивного права проти прав особистості.

Підсилювало цю ситуацію і факт того, що у праві дуже мало понять і інститутів, розуміння яких єдине і не викликає суперечок. У результаті, коли відбувається конфлікт між інтересами, різне тлумачення і розуміння цих інтересів призводить до різних висновків. Такі життєво важливі інститути, як справедливість, рівність, свобода, інтереси суспільства, шкода, правова стабільність, суспільна мораль не мають єдиного загального визначення. Це дозволяє трактувати і використовувати ці поняття в суб'єктивних напрямках.

У певному суспільстві теорія права формується і визначається панівною ідеологією цього соціуму. Незважаючи на зростаючу потребу громадянина у засобах існування і розвитку від держави, що призводить до збільшення як обов'язків, так і прав держави, ми не повинні забувати, що мета цього – гарантія особистих прав і свобод. Тому теорії природного права, в якому знаходять витоки природні права людини, повинні бути переформульовані у світлі прав людини з одночасним збереженням суспільного порядку та спільного (всезагального) інтересу.

Засідання третьої секції мало назву «Актуальні принципи і підходи в філософії права».

Радим Губань, що виступив з темою «Цивілізаційний підхід у викладанні правових дисциплін», вважає, що політико-правова система – це концентроване відображення ціннісних, духовних, релігійних, ідеологічних засад певної цивілізації (як то західна, мусульманська, китайська та ін.), і є як «зовнішньою оболонкою» так і вираженням її сутності. І тому, на його думку, доцільно в курсі філософії права приділяти увагу зв'язку між цивілізаційними засадами, що спираються на певну систему цінностей, та правом, як одним зі способів репрезентації цих цінностей.

Р. В. Губань (Київський національний університет ім. М. Драгоманова): «Цивілізаційний підхід у викладанні правових дисциплін»

Поняття «цивілізація» – багатовимірне. Формування його змісту пройшло декілька етапів. Спочатку поняття «цивілізація» вживалося з метою протиставлення невихованості варварству, потім воно починає вживатися для того, щоб відокремити суспільства, де закон діє, від тих, у яких цього не відбувалося.

Згодом поняття «цивілізація» використовувалося з метою показати індустріальний розвиток суспільства. До речі, таке розуміння поняття цивілізації було характерне не лише для європейської наукової традиції, але й для арабської.

Паралельно із цим напрямом розуміння поняття «цивілізація» почав формуватися інший, суть якого полягала в розкритті багатоманітності світу в його соціальних і культурних вимірах. Крім того, нагадаємо, що поняття «цивілізація» також вживається і щодо всього людства.

Питання визначення критеріїв локальних цивілізацій у науці все ще залишається дискусійним. Існують різні погляди на те, що ж є головним критерієм локальної цивілізації.

Однак, з нашої точки зору, найоптимальнішим критерієм могла бути б система цінностей, оскільки цивілізація не є чимось сталим і статичним, а, отже, політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти зазнають змін.

Основою ж системи цінностей є релігія, яка визначає етику, політико-правові цінності і, врешті, систему права.

Отже, відображенням цивілізації, її зовнішньою оболонкою і вираженням її сутності є правова система. Тому цивілізація – це складне динамічне соціальне явище, яке необхідно розглядати з точки зору двох аспектів. Вираженням суб'єктивного аспекту є самоідентифікація, об'єктивного – політичні, економічні, соціальні, культурні критерії, проте основним усе ж є релігія та її сконцентроване вираження – правова система.

Сергій Касаткін у доповіді «Філософія права в системі російського теоретико-правового знання» зосередився на проблемах, які існують у визначенні співвідношення філософії права з теорією держави та права та іншими юридичними дисциплінами. Однією з важливих пропозицій автора була активізація філософсько-правових досліджень існуючої правової системи й офіційного права, засад соціально-правових практик і понять, логік, способів сприйняття, мислення та поведінки, які імпліцитно конституують ці практики.

С. М. Касаткін (Самара, Росія): «Філософія права в системі російського теоретико-правового знання»

Однією з проблем інституціалізації відродженої філософії права в сучасній Росії є пошук свого місця в системі теоретико-правового знання, в першу чергу «розмежування компетенцій» із загальною теорією держави і права, дисципліною, що претендує на інтегративність. До цих пір відсутнє чітке загальновизнане визначення її предмета, проблематики, методів, структури, статусу, що викликає напругу (протистояння) між правовою філософією і правовою теорією. Сьогодні можна говорити про кілька варіантів визначення статусу філософії права:

1) філософія права як історія (систематика) правових і політичних учень (що часто-густо підміняє філософію історією (систематикою) правової думки);

2) філософія права як методологія вивчення права (що звужує наявну і можливу філософсько-правову проблематику);

3) філософія права як англо-американська загальна теоретична юриспруденція (що викладається поза інтеграцією в російську й інші традиції правової філософії і практики);

4) філософія права як вивчення засад права, його суті, властивостей, цінності тощо (найбільш авторитетний погляд, який зберігає, проте, проблемність щодо взаємозв'язку з існуючою теорією права).

Визначення статусу філософії права, на наш погляд, вимагає дотримання методології правового теоретизування, переходу від права, що тлумачиться «натуралістично», до осмислення мов його (права) концептуалізації (конструювання) і, відповідно, усвідомлення неоднорідності і різноманітності правової теорії, диференціації в її складі юридичних технологій, юридичних наук і правових філософій (світоглядного знання, тобто такого, що не верифікується і не фальсифікується).

Зважаючи як на принципову множинність «правових філософій», так і потребу в дослідженні підстав існуючої правової системи й офіційного права, філософія права як академічна юридична дисципліна повинна звертатися до прояснення (онтологічних, пізнавальних, ціннісних і ін.) підстав соціальних правових практик, їх складових, а також понять, логік, принципів, зразків сприйняття, мислення, поведінки, що конституують ці практики.

Наталія Кушакова-Костицька більш детально зупинилася на проблемах і можливостях, що виникають у сучасному праві в контексті новітніх

інформаційних технологій, що активно впроваджуються також і в юридичну сферу суспільного життя, а також розглянула імовірні напрямки розвитку української інформаційної політики.

У виступі Станіслава Погребняка розглянено два основних, на думку автора, принципи права – справедливості та рівності – у їх співвідношенні та взаємоконституюванні.

Ігор Мухін у повідомленні «Справедливість як симптом права» зробив спробу розвести два традиційно синонімічні поняття. За його висновками, смислове зближення, навіть ототожнення понять права та справедливості базується на теоретичному непорозумінні. Право саме по собі, як знаково-символічна система, не має характеру примусовості («належності» тощо). Справедливим же є власне тільки примус і тільки той примус, який за певних обставин оцінюється як цілком прийнятний, навіть необхідний. Досвід справедливості бере початок у спілкуванні з батьками і надалі зберігає, на думку автора, характер дитячого комплексу. Тому, зазначає І.Мухін, до теми «право і справедливість» треба підходити, обираючи одну з альтернатив: юрист - це професіонал, що обслуговує певний сегмент великої машини, або - неврастенік, що носить її зі своїми «привітаннями з дитинства».

І. Мухін (Київ): «Справедливість як синдром права»

Смислове зближення, навіть ототожнення понять права та справедливості базується на одному теоретичному непорозумінні. Право саме по собі, як знаково-символічна система, не має характеру примусовості («належності» тощо). Спеціалізовано-дискурсивна форма фіксування, з одного боку, («прийнятних») норм поведінки, а з іншого - «підведення» під них усього масиву наших вчинків, дозволяє говорити лише про ефективність у роботі цієї великої символічної машини.

Натомість поняття справедливості належить до зовсім іншої, власне «людської», сфери, де момент примусового регулювання стосунків відіграє не останню роль. Справедливим є власне тільки примус і тільки той примус, який за певних обставин оцінюється мною як цілком прийнятний, навіть необхідний. Цей досвід бере початок у спілкуванні з батьками, але продовжується, - також з дуже невеликим потенціалом рефлексивності, - у зіткненнях, як ігрових, так і більш серйозних, з іншими суб'єктами насилля, включаючи і державну владу. По відношенню до останньої ще є, хоч невеликий, сенс звертатися до нашого відчуття справедливості. Що сто-

сується теми «право і справедливість», то до неї треба підходити в іншому контексті: юрист – це професіонал, що обслуговує певний сегмент великої машини, чи неврастенік, що носить з собою свої «привітаннями з дитинства»? Чи можна вважати, що хтось ще може жити в пустелі права?

Дмитро Кобринський («Комунікативні аспекти філософії права») акцентував увагу на актуальних сьогодні комунікативних аспектах філософії права (М. ван Хук, А. В. Поляков). Запропонована ним образно-ігрова діалогічна модель комунікації надає, за словами дослідника, нові можливості для осмислення правотворення і правозастосування. Така модель може бути використана в якості однієї з методологій гуманітарної експертизи права.

Дмитро Гудима у виступі «Філософія права й антропно-правові проблеми сучасності» наголосив на актуальності досліджень проблем сучасної правової антропології, зокрема, взаємодії людини, суспільства та права у їх життєдіяльності, функціонуванні та розвитку.

29 вересня на заключному Круглому столі підведені підсумки семінару і висловлені пропозиції щодо подальшої співпраці, зокрема в контексті проекту «Сучасна теорія права», а також під час проведення IV Всеукраїнського Круглого столу: «Антропология права: философский та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)» (Львів, 28-29 листопада 2008 р.).